

A critical examination of the image of "human" in the feminist thoughts of Amina wadud

Shabnam Faraji*

Rasoul Rasoulipour**

Abstract

Feminists paint a different image of "Human". This research examines the "Image of Human" in the thought of "Amina Wadud". The purpose of this research is to critically examine the anthropological foundations of Islamic feminist theology. According to Amina Wadud, since the Creator has "feminine and male characteristics", therefore every creature is both female and male at the same time. Man's mission is to achieve personal and social monotheism by maintaining balance between these two dimensions. Men and women are equal in creation, In this world and in the hereafter, and the Qur'anic descriptions that raise the suspicion of injustice can be interpreted with a focus on feminism. Based on the findings of the research, wadud's point of view is faced with criticisms such as interpretation of the vote, gender bias, ambiguity in the position, weak reasoning, etc. The method of this research is descriptive and analytical, with a critical approach.

Keywords: Amina Wadud, feminism, Masculine and feminine characteristics, Human, gender.

* Ph.D. Candidate of Islamic Theology, Shahid Motahari University, Tehran, Iran (Corresponding Author),
sh.faraji.1373@ut.ac.ir

** Associate Professor of Philosophy Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University Tehran,
Iran, rasouli@khu.ac.ir

Date received: 04/01/2025, Date of acceptance: 25/02/2025

Introduction

"Feminism" is one of the intellectual movements of the West, which was initially a social movement centered on the defense of women's rights, but gradually entered other fields. The introduction of feminism into the field of theology is referred to as "feminist theology". There are many disagreements about what feminist theology is, and part of it is due to the theoretical diversity of the schools that are formulated under feminist theology. However, "breaking the monopoly of male narratives of religion and striving for influential female narratives in religion" can be considered as the common core of many feminist theological schools. Feminist theology tries to reread traditional theology with a focus on women's perspective and rethink the three main concepts of a theological system, namely "God", "human" and "world". A different idea of each of these three can lead to a different theological system.

The focus of this article is to examine the "image of human" in the works of Amina wadud. She came to Islam from Protestant Christianity and in her most famous work "Quran and Woman", she tried to reread the Quran from a woman's perspective. So far, various issues have been mentioned in the criticism of wadud's opinions. It seems that the fundamental issue that has been neglected from the point of view of the critics is her idea of a human. The basic axis in the formation of the concept of a human, like other subjects, is "feminism". The discussion of human in feminist theology can be examined from different dimensions. The present study examines the views of wadud as a theological system centered on the basic pillar of "human". In this article, the most important topics that will be discussed under "image of human" are: 1) the creation of man, 2) the nature of man, 3) the mission of man in the world, and 4) the end of man.

Materials & Methods

The present research is a research, theoretical and its method is analytical-critical. The research approach is also qualitative; Qualitative research requires identifying sources related to the research topic, studying texts, understanding the meaning of the text and extracting the desired content from these sources, establishing a relationship between the content and describing and analyzing and criticizing them, and discussing and concluding the collected information.

Discussion and Results

Wadud considers humans to be equal in creation, and by using Quranic verses, she rejects common Christian teachings such as "the creation of woman from the side of man", "original sin", "woman as the initiator and tempter of sin", "the fall of man due to sin", "superiority of man over woman", and by emphasizing the marital system of creation, she considers the necessity of existence and the ontological and spiritual value of men and women to be equal. Wadud's idea of man is influenced by her idea of "God" and "monotheism", so she considers man to be a being with two dimensions of "femininity" and "masculinity" that should try to maintain and establish interaction between both dimensions. One of the essentials of the two-dimensionality of man is the legitimization of different sexual orientations and desires, which, while clarifying this matter, Wadud considers it a sign of "universalism" and "pluralism" in the Islamic religion. In her opinion, Islam includes not only masculinity and femininity, but also sexual, religious, religious and other pluralities in order to prove its universality. Despite these pluralities, the mission of all humans in the world is to "establish justice" and in this direction, humans, both men and women, must have "reciprocal relations" with each other; It means that no one considers himself superior to another and no role has gender monopoly, and it is possible for women to be employed and play a role in government and legislative jobs, so that the act of piety has the same criteria for women and men. Finally, humans will enter the afterlife and will be punished based on their actions, regardless of their gender. Therefore, the gender interpretations about the rewards of the hereafter are due to the time, place and language limitations of the 7th century Arabia, which requires a "hermeneutic interpretation" centered on the "monotheistic paradigm" and "feminism".

Conclusion

Wadud's idea of human is facing many criticisms. In short, it can be said that detail-oriented, opinion-based interpretation, theoretical utilitarianism, resorting to allegory instead of proof, ambiguity in expression, taking a position against innate awareness, relying on false premises, etc. are among these criticisms.

Bibliography

Holy Quran

- Elmi, M. J. (2007). «An evaluation of Fazl-al-Rahman's ideas about the reconstruction of Ijtihad in religion». *Political Science*, 10(Issue 37), 71-124. [in Persian].
- Najafi, Ruhollah, (2015). Examining the universality of the duality of beings based on verses 3 of Ra'ad and 49 of Dariyat, *Journal of Exegetical Studies*, Year 7, Number 28, pp. 163-178[in Persian].
- De Beauvoir, Simone (1997). *The second sex*, New York: vintage.
- Abou el fazl, Khaled (2001). *Speaking in god's name, Authority and women*. London: Oxford.
- wadud, Amina, (January 25, 2021), interview with Sofia Rahman entitled: Examining the idea of male God and overcoming gender dipoles, available at: <https://www.aparat.com/v/10S3j>
- Wadud, Amina (1999). *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Wadud, Amina (2008). *Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam*. Oxford: Oneworld Publications.
- Wadud, Amina (2009). *Islam Beyond Patriarchy Through Gender Inclusive Qur'anic Analysis*, Wanted: Equality and Justice in the Muslim Family
- Wadud, Amina (1995). *Towards a Qur'anic Hermeneutics of Social Justice: Race, Class and Gender*, *Journal of Law and Religion*, Vol. 12, No. 1 (1995 - 1996), pp. 37-50, Cambridge University Press
- Wadud, Amina (2019). "Without Women, You Cannot Understand the Qur'an", *Oasis*, pp.37-44.
- Wadud, Amina, <https://aminawadud.com/>

بررسی انتقادی انگاره «انسان» در اندیشه‌های فمینیستی آمنه ودود

شبنم فرجی*

رسول رسولی پور**

چکیده

متفکرین دیدگاه زنانه‌نگر انگاره‌ای متفاوت از «انسان»، ترسیم می‌کنند. این پژوهش «انگاره‌ی انسان» را در اندیشه «آمنه ودود» مورد بررسی قرار می‌دهد. هدف از این پژوهش بررسی نقادانه‌ی مبانی انسان‌شناختی الهیات زنانه‌نگر اسلامی است. از نظر ودود؛ چون خالق «صفات زنانه و مردانه» را توأمان دارد، بنابراین هر مخلوقی نیز همزمان زنانه و مردانه است و رسالت انسان این است که با حفظ تعادل میان این دو بعد، به توحید فردی و اجتماعی برسد. زن و مرد در آفرینش، در دنیا و در آخرت با هم برابرند و توصیفات قرآنی که شائبه‌ی بی‌عدالتی را به وجود می‌آورند، با محوریت زنانه‌نگری قابل تأویل و تفسیر هستند. بر اساس یافته‌های پژوهش، دیدگاه ودود با نقدهایی همچون تفسیر به رأی، سوگیری جنسیتی، ابهام در موضع، ضعف استدلال، و.... مواجه است. روش این پژوهش توصیفی تحلیلی، با رویکرد انتقادی است.

کلیدواژه‌ها: آمنه ودود، زنانه‌نگری، صفات مردانه و زنانه، انسان، جنسیت.

* دانشجوی دکتری کلام اسلامی، دانشگاه شهید مطهری تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
sh.faraji.1373@ut.ac.ir

** دانشیار فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، rasouli@khu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۷

۱. مقدمه

فمینیسم یا «زنانه‌نگری» یکی از جنبش‌های فکری در غرب است که ابتداء یک جنبش اجتماعی با محوریت دفاع از حقوق زنان و نقد مردسالاری بود، زمینه‌های جنبش‌های زنانه‌نگر به قرن پانزدهم میلادی بازمی‌گردد. همانطور که سیمون دوبوار (Simone de Beauvoir) می‌گوید «اولین باری که می‌بینیم زنی قلمش را برای دفاع از جنسیتش به دست می‌گیرد، کریستین دو پیزان (Christine de Pizan) بود که در قرن پانزدهم «نامه‌ای به خدای عشق» (Epître au Dieu d'Amour) را نوشت» (De Beauvoir, 1997:p151). اما زنانه‌نگری کم‌کم به حوزه‌های دیگر وارد شد. از ورود زنانه‌نگری به حوزه دین‌شناسی با عنوان «الهیات زنانه‌نگر» یاد می‌شود. در باب چیستی الهیات زنانه‌نگر اختلاف نظرهای فراوانی وجود دارد که بخشی از آن، ناشی از تنوع نظری مکاتبی است که ذیل الهیات زنانه‌نگر صورتبندی می‌شوند. با این حال، می‌توان «انحصارشکنی فاعلیت و روایت‌های مردانه از دین و تلاش برای فاعلیت و روایت‌های تأثیرگذار زنانه در دین» را هسته‌ی مشترک مکاتب متعدد الهیات زنانه‌نگر برشمرد. الهیات زنانه‌نگر از انواع «الهیات‌های مدرن» و شاخه‌ای از «الهیات رهایی‌بخش» است که می‌کوشد با محوریت نگاه زنانه، به بازخوانی الهیات سنتی پردازد و سه کلان مفهوم اصلی یک نظام الهیاتی یعنی «خدا»، «انسان» و «جهان» را مورد بازاندیشی قرار دهد. انگاره‌ی متفاوت از هر یک از این سه، می‌تواند نظام الهیاتی متفاوتی را رقم بزند. تمرکز این مقاله بر بررسی «انگاره‌ی انسان» در آثار آمنه ودود (مری تسلی، ۱۹۵۲م) به عنوان یک مسلمان طرفدار الهیات فمینیستی است. او پژوهشگری آفریقایی تبار است که از مسیحیت پروتستان به اسلام آمد و در معروف‌ترین اثر خود «قرآن و زن»، کوشیده قرآن را از منظر زنانه بازخوانی کند و بیشتر به اصول تفسیر قرآن و برخی مسائل فقهی مانند ارث، شهادت، طلاق و... می‌پردازد. تاکنون در نقد آراء ودود به مسائلی همچون: عدم توجه به تمایز «تفاوت» و «تبعیض» و نیز تمایز «تناسب» و «تساوی»، عدم کلی‌نگری در مواجهه با قرآن و... اشاره شده است. به نظر می‌رسد مسئله‌ی بنیادینی که از دیدگاه منتقدین مغفول مانده، انگاره‌ی او از انسان است. محور اساسی در شکل‌گیری انگاره‌ی ودود از انسان، همچون سایر موضوعات «زنانه‌نگری» است. غالباً الهی‌دانان فمینیستی به تفاوت‌های مبانی نظام اعتقادی خود با الهیات سنتی تصریح نمی‌کنند؛ یکی از این تفاوت‌ها را می‌توان در بحث «انسان» دید. بحث از انسان در الهیات فمینیستی از ابعاد مختلفی قابل بررسی است. مسائل بنیادینی چون آفرینش انسان، تفاوت‌ها و شباهت‌های جنسیتی و غیرجنسیتی نوع

انسان، رسالت انسان در جهان، هبوط انسان و... و همچنین مباحثی چون روابط انسانی در پرتو یک نظام دینی، برابری جنسیتی، تجارب دینی جنسیتی، مناصب دینی جنسیتی، زبان جنسیتی، ایمان جنسیتی و... را می‌توان ذیل این عنوان مطرح کرد.

پژوهش حاضر آراء و دود را به عنوان یک نظام الهیاتی با محوریت رکن اساسی «انسان» بررسی می‌کند. در این مقاله مهم‌ترین مباحثی که ذیل «انگاره‌ی انسان» مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت، به ترتیب عبارتند از: (۱) آفرینش انسان (۲) چیستی انسان (۳) رسالت انسان در جهان و (۴) سرانجام انسان.

شاید بهتر باشد که برای رعایت انسجام منطقی متن، ابتداء چیستی انسان و سپس آفرینش و رسالت او از منظر و دود بررسی شود؛ اما به دو دلیل، بحث آفرینش انسان، مقدم می‌شود: نخست آن‌که دیدگاه فمینیستی و دود در باب آفرینش انسان، زمینه‌ساز شکل‌گیری تعریفی متفاوت از انسان شده است؛ دوم آن‌که در آغاز فعالیت حرفه‌ای و دود و حتی در هنگام نوشتن کتاب‌های «قرآن و زن» و «در درون جهاد جنسیتی»، هنوز به طور واضح چنین تعریفی از انسان در ذهن و دود شکل نگرفته بود. درحقیقت تعریف او از انسان - فارغ از صحت و سقم آن - محصول یک فرایند فکری پیچیده است که به طور مستمر ارتقاء پیدا کرده و به تدریج به صورت یک نظریه درآمده است. در ادامه ضمن اشاره اجمالی به روش تفسیری و دود، در ذیل چهار مطلب مذکور انگاره‌ی و دود از انسان ترسیم خواهد شد، سپس به نقد و بررسی این انگاره خواهیم پرداخت.

تاکنون اثر مستقلی با موضوع پژوهش حاضر نگاشته نشده، اما، برخی منتقدین، در ضمن آثار خود به انگاره‌های آمنة و دود از «انسان» اشاره داشته‌اند. روشن است که این اشارات پراکنده و غیرمستقیم توان و امکان صورتبندی نظری از نظام الهیاتی فمینیستی و دود و به تبع آن ارزیابی انتقادی آن را به دست نمی‌دهد؛ لذا ضرورت و نوآوری پژوهش حاضر آشکار می‌گردد.

۲. روش تفسیری و دود و بررسی آن

هسته‌ی مرکزی افکار و آثار آمنة و دود، قرآن کریم است، او تلاش می‌کند بر اساس قرآن بیندیشد و آرا خود را مبتنی بر فهم صحیح آیات قرآن ارائه کند، لذا او به بررسی تفاسیر موجود از قرآن می‌پردازد و آن‌ها را در سه دسته تقسیم بندی می‌کند:

الف) تفاسیر سستی: این تفاسیر حتی اگر در زمان حاضر نگاشته شوند، اما چون از روش «تفسیر اتمیستی» استفاده می‌کنند، سستی هستند و نمی‌توانند فهم دقیقی از آیات مبتنی بر روح کلی قرآن ارائه کنند (Wadud, 1999: p1-2).

ب) تفاسیر واکنشی: این تفاسیر غالباً دچار پیشداوری هستند و از سوی مخالفان با قرآن ارائه می‌شوند، زیرا معتقدند که آیات قرآن جایگاه مقبولی برای زن در نظر نمی‌گیرند؛ لذا در واکنش به این آیات دست به تفسیر و تالیف زده‌اند (Wadud, 1999: p2).

ج) تفاسیر کل نگر: این تفاسیر روح کلی قرآن را در نظر می‌گیرند و با روش «قرآن به قرآن» هر آیه را در ارتباط با سایر آیات بررسی و تفسیر می‌کنند. ودود کتاب خود «قرآن و زن» را در این دسته می‌داند (Wadud, 1999: p2).

بر اساس این تقسیم بندی ودود یک روش تفسیری جدیدی به نام «هرمنوتیک توحیدی» معرفی می‌کند که برآیندی از اصول تفسیری زیر است:

۱. روش تفسیری قرآن به قرآن

۲. نظریه‌ی دو حرکتی فضل الرحمان

۳. نظریه‌ی درنگ وجدانی خالد ابوالفضل

۴. زنانه‌نگری

روش هرمنوتیک توحیدی روح کلی قرآن را در نظر می‌گیرد اما از آنجا که هر آیه را پاسخی به شرایط زمان نزول می‌داند، مفسر باید با استفاده از اصول هرمنوتیکی قاعده‌ی کلی را با توجه به مقتضیات روز استنباط کند (Rahman, 1982: pp6-10; Wadud, 1999: p4). و البته در برابر برخی از آیات قرآن که با فهم متعارف ما و روح کلی قرآن ناسازگار هستند، درنگ کند و «نه» بگوید، یعنی آن آیه را کنار بگذارد (Abouelfazl, 2001, 146; Wadud, 2008, p193). علاوه بر این، تفسیر قرآن نباید در چارچوب نظام مردسالار باشد، بلکه باید «بینش زنانه‌نگر» محور تفسیر و بازخوانی قرآن قرار گیرد (Wadud, 2008, p215).

روش تفسیری ودود با نقدهای فراوانی مواجه است که می‌توان آن‌ها را در سه دسته ارائه داد:

۱.۲ نقد روش تفسیری ودود بر اساس نقد نظریه دو حرکتی

۱. عدم کارایی همیشگی تفسیر بر اساس روح کلی قرآن: اگرچه توجه به روح کلی قرآن در فهم برخی از آیات بسیار مؤثر است، اما به باور برخی از منتقدین، این روش همیشه کارایی ندارد و درمورد برخی از آیات که مشتمل بر اعمال عبادی مانند نماز و روزه هستند، نمی‌توان از آن استفاده کرد. زیرا جزئیات احکام و اعمال عبادی را نمی‌توان به واسطه‌ی عقل انسانی تعیین کرد (علمی، ۱۳۸۶: ۱۳۱). اما ودود خود، به این اشکال آگاه است و به همین دلیل مناسک و آیین‌های عبادی را تقلیدی و غیر قابل تغییر می‌داند و آن‌ها را استثنا می‌کند، اما معتقد است احکام و اعمال اجتماعی غالباً به شرایط خاص زمان نزول برمی‌گردند و لذا نمی‌توان بدون چون و چرا از آن‌ها تقلید کرد (Wadud, <https://aminawadud.com>). باید گفت درمورد احکام اجتماعی هم نمی‌توان به این کلیت سخن گفت؛ زیرا برخی از احکام اجتماعی مانند ازدواج و طلاق نیز حکم همان اعمال عبادی تقلیدی و غیرقابل تغییر را دارند.

۲. نادیده انگاری ابعاد تشریعی و اجتماعی دین اسلام: نظریه‌ی دو حرکتی زمینه‌ی مناسبی فراهم می‌آورد که جنبه‌های تشریعی و اجتماعی دین اسلام رفته‌رفته نادیده گرفته شود و دین اسلام به عنوان دینی تاریخی با یک جهان‌بینی اسطوره‌ای شناخته شود (علمی، ۱۳۸۶: ۱۲۵).

۳. ناکافی بودن روش تفسیری ودود: بر اساس نظریه‌ی دو حرکتی، باید احکام و آیات قرآن را با مقتضیات زمانی سازگار کرد. برای این امر باید به بطون قرآن آگاهی پیدا کنیم، به گونه‌ای که این بطون هم با ظواهر و هم با سایر بطون قرآن در تضاد و تعارض نباشند؛ زیرا ظواهر قرآن نیز دارای حجیت هستند. مسلم است که این امر رعایت قواعد استنباطی روشمند و پیچیده‌ای را می‌طلبد و با صرف توجه به روح کلی قرآن نمی‌توان به آن دست یافت. همچنین آئنه ودود، در فهم و تفسیر قرآن، خود را نیازمند مراجعه به علوم قرآنی و اسلامی پیش از خود نمی‌داند، زیرا سنت حدیثی را هم مانند سنت تفسیری مردسالار می‌داند. ودود توجه چندانی نیز به سنت ندارد.

۴. عدم توجه به سیاق آیات: همچنانکه پیش‌تر گفته شد، آئنه ودود آیات قرآن را فراسیاقی در نظر می‌گیرد و هنگامی که یک آیه را در ارتباط موازی با کل متن مورد

بررسی قرار می‌دهد، به سیاق و شأن نزول آیات توجهی ندارد و به همین دلیل گاه از واژگان و اصطلاحات قرآنی معانی نادرستی به دست آورده است. به عنوان مثال، «ضَرْبَ» را به معنای «به مسافرت بردن» گرفته است (Wadud, 1999: 74). او به آیاتی که زنان را در برخی از مسائل مورد نهی قرار داده است، اشاره می‌کند و حکم آیه را فراجنسیتی و هم شامل مردان و هم شامل زنان می‌داند، به عنوان مثال در آیه ۱۲۸ سوره نساء، نشوز را برای هر دو جنس می‌داند (Wadud, 1999: 74-78). این روش در مورد برخی از آیات می‌تواند صحیح باشد، اما به طور مطلق نمی‌توان در همه آیات از این روش استفاده کرد؛ بلکه در بررسی این موارد توجه به سیاق آیات ضروری است.

۵. **عدم پاسخ‌گویی به نیازهای جوامع مدرن:** همچنین آمنه ودود مدعی است که می‌توان از طریق کاربست نظریه‌ی دوحركتی و توجه به روح کلی قرآن، نیازهای جوامع مدرن را پاسخ گفت. اما این نظریه در عرصه‌ی عمل، چنین دستاوردی نداشته است.

۲.۲ نقد روش تفسیری ودود بر اساس نقد نظریه درنگ وجدانی

۱. **خطاپذیر دانستن قرآن کریم:** ودود در مورد تأثیر شرایط تاریخی و فرهنگی زمان نزول در برخی از آیات، حق مطلب را ادا نکرده است؛ به طوری که برخی از آیات قرآن را تحت تأثیر و تابع فرهنگ غلط زمان نزول می‌داند و به همین دلیل در مقابل آن‌ها پس از «درنگ وجدانی»، ناچار به «نه گفتن» می‌شود. اما چنین باوری، قرآن را تا سطح یک متن عادی و خطاپذیر پایین می‌آورد. همچنین این برداشت از قرآن، با روح کلی قرآن ناسازگار است. قرآن در آیات متعددی ادعای جاودانگی دارد (مانند آیه ۱۳۸ آل عمران، آیه ۸۹ اسراء و...) ودود نیز جاودانگی قرآن را می‌پذیرد، پس چگونه ممکن است متنی که تابع فرهنگ غلط زمان خود باشد، ادعای جاودانگی کند؟ از سوی دیگر، قرآن به صراحت اعلام کرده است که تحت تأثیر حوادث گذشته و آینده، هیچ باطلی به ساحت قرآن راه ندارد: «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت: ۴۲).

۲. **عدم توجه به جامعیت و جاودانگی قرآن:** همانطور که گفته شد ودود تأکید می‌کند که خداوند و اراده او را نمی‌توان صرفاً در قالب یک متن محبوس کرد و قرآن را

معرف تمام عیار خدا دانست (Wadud, 2008: 204-206)، به همین دلیل ودود استفاده از نظریه‌ی «درنگ وجدانی» را موجه می‌داند. اما به نظر می‌رسد این ایده با اعتقاد به جامعیت و جاودانگی قرآن و علم نامحدود الهی ناسازگار است.

۳. **تفسیر به رأی:** نظریه‌ی «درنگ وجدانی»، زمینه‌ای را فراهم می‌آورد که هر کسی بر اساس فهم شخصی خود، برخی از دستورات دین را کنار بگذارد و هرگاه و به هر دلیلی آیه‌ای را مطابق با فهم خود نیافت، به آن «نه» بگوید. در این صورت ملاک عمل، نه دستورات الهی بلکه در هر انسانی، فهم خود او است. چنین شخصی مصداق این آیه است که «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ...» (بقره: ۸۵). آمنه ودود که برخی از آیات قرآن را سد راه اهداف زنانه‌نگرانه‌ی خود می‌دید، به ویژه در کتاب جهاد جنسیت در صدد «نه گفتن» به آن‌ها برمی‌آید (مانند آیه ۳۴ سوره نساء و آیات مربوط به احکام اجتماعی مانند ازدواج، و آیات مربوط به مجازات قصاص و توصیف فضای بهشت و پاداش‌های بهشتی مانند حور العین) (Wadud, 2008, p199-201)؛ از این رو، می‌توان گفت ودود، دچار تفسیر به رأی شده است.

۴. **آشفته‌گی در تفاسیر:** نظریه‌ی «درنگ وجدانی» که تفاسیر متعدد از قرآن را جایز می‌داند، منجر به نوعی تکررگرایی، نسبیت‌گرایی و آشفته‌گی در تفاسیر می‌شود. همچنین بر خلاف نظر ودود باید گفت فهم کامل قرآن توسط انسان‌ها، به اصل توحید خدشه‌ای نمی‌زند.

۳.۲. نقدهای اختصاصی روش هرمنوتیک توحیدی

۱. **تأکید بیش از حد بر جنسیت:** ودود بیش از حد بر نقش جنسیت در تفسیر تأکید می‌کند، او از یک سو معتقد است وقتی یک زن دست به تفسیر قرآن می‌زند؛ باید متن را به گونه‌ای تفسیر کند که جنسیتش را بتوان در تفسیر دید تا تفاسیری با صدای زنان نیز وجود داشته باشد. از سوی دیگر، تفسیر خود را نه به عنوان یک تفسیر جنسیتی، بلکه به عنوان تفسیری بی‌طرف، فراجنسیتی و در جستجوی حقیقت معرفی می‌کند. اما باید گفت اولاً دیدگاه فراجنسیتی نسبت به همه‌ی آیات قرآن نادرست است و ثانیاً ودود خود در موارد متعددی دیدگاه جنسیتی دارد و حتی این «منظر زنانه»، ودود را در برخی از مواضع از حقیقت و عدالت دور کرده است.

۲. **عدم توجه به ترتیب نزول آیات:** ودود در بررسی آیات مربوط به زنان و برقراری ارتباط موازی این آیات با کل قرآن کریم، به ترتیب نزول آیات هیچ توجهی ندارد. این درحالی است که برخی از آیات مربوط به زنان توسط آیات بعدی نسخ شده‌اند.

۳. **اعتبار بخشی انحصاری به تفاسیر زنانه‌نگر:** ودود به تفاسیر پیش از خود اشکال می‌کند که برداشت مردانه خود از قرآن را مساوی با حقیقت قرآن دانسته‌اند و مسلمانان را به دلیل اعتباربخشی به تفاسیر سستی که مصداق شرک است، سرزنش می‌کند. اما خود او نیز تفاسیر زنانه‌نگر آیات قرآن را مساوی با حقیقت قرآن دانسته است و به همان ترتیب برای تفسیر خود اعتبار قائل است.^۱

۳. آفرینش انسان

روایت‌های قرآنی در مورد خلقت بشر از داستان خلقت پدر و مادر نخستین شروع می‌شوند. تفاسیر مختلف در مورد این داستان، پیامدهای جدی و تأثیرات ماندگاری بر نگرش در مورد مردان و زنان داشته است. ودود این داستان را چنین روایت می‌کند:

در داستان خلقت، خداوند آدم و حوا را از نزدیک شدن به یکی از درختان بهشت برحذر می‌دارد. پس از خلقت آدم و حوا، شیطان ماهیت متکبر و نافرمان خود را با عدم تعظیم به هنگام دستور خداوند نشان می‌دهد. والدین نخستین - و در واقع نوع بشر - نسبت به شیطان هشدار داده می‌شوند؛ اما پیشنهاد شیطان به آن دو، آنقدر بزرگ بود که آن هشدار را، به خاطر نیاوردن و فریب خوردن (Wadud, 1999: 23-24).

ودود مباحث مفصلی را حول این داستان بیان می‌کند؛ اما آنچه در این بحث برای او مهم است توجه به تفاوت اسلام و مسیحیت در باب آفرینش انسان و تأکید بر این است که در اسلام نه تنها زن به عنوان عامل «گناه نخستین» شناخته نمی‌شود؛ بلکه اساساً هبوط انسان به زمین با آلودگی به گناه همراه نبوده است. او این ادعا را با دو شاهد قرآنی اثبات می‌کند:

نخست اینکه بر اساس قرآن، برنامه اولیه خداوند در خلقت بشر این بود که انسان به عنوان خلیفه روی زمین عمل کند. آدم و حوا علیرغم رفتار نادرست، با تشخیص خطای خود، درخواست توبه و بخشش کردند، خداوند توبه آن‌ها را پذیرفت و آن‌ها را آمرزید؛ بنابراین، زندگی بر روی زمین، مجازات آدم و حوا نبود؛ بلکه از ابتداء قرار بود در زمین

زندگی کنند؛ لذا بدون اثری از «گناه نخستین» جهان ابدی را ترک کردند (Wadud,1999:23) دومین شاهد، توجه به نحوه بیان این داستان است، قرآن همیشه از شکل «مثنی» زبان عربی استفاده می‌کند تا بگوید شیطان، آدم و حوا را هر دو وسوسه کرد و هر دو نافرمانی کردند (Wadud,1999:25).

بنابراین، قرآن بر مفاهیم منفی یونانی - رومی، یهودی و مسیحی کتاب مقدس که زن را عامل شر می‌دانند، غلبه می‌کند. علاوه بر این، قرآن بر مسئولیت فردی هر مرد و زنی تأکید دارد و زن هرگز به عنوان آغازگر یا وسوسه‌کننده شر شناخته نمی‌شود.

ودود در تقابل با مسیحیت همچنین بر این نکته تأکید می‌کند که زن از دنده یا پهلوی مرد خلق نشده است؛ یکی از آیاتی که توهم «خلق زن از مرد» و «برتری مرد بر زن» را ایجاد کرده، آیه‌ی یک سوره نساء است. ودود برای رد این توهم و کمک به درک خود، به توضیح اصطلاحات کلیدی «مِن»، «نفس» و «زوج» می‌پردازد.

«مِن» در عربی می‌تواند دو معنی داشته باشد: ۱) «از» که به معنای استخراج چیزی از چیز(های) دیگر است. ۲) «از ماهیت مشابه». «مِن» در آیه‌ی یک سوره نساء با هر دو معنا تفسیر شده است. در معنای نخست، آیه به این معناست که نوع بشر از یک نفس واحد آفریده شده و زوج آن هم از خود آن نفس گرفته شده است. مفسران برای اثبات این نظر، هم از کتاب مقدس مسیحیت استفاده می‌کنند و هم آیات دیگری که در آن «مِن» معنی «از» می‌دهد را به عنوان شاهد ذکر می‌کنند. بر اساس این نظر، مخلوق اول (مرد) کامل و برتر است و مخلوق دوم (زن) همتای او نیست، زیرا مشتق و کمتر از اوست. اما این تفاسیر معنای «نفس» و «زوج» را نادیده می‌گیرند. از نظر دستوری، «نفس» مؤنث است؛ اما از نظر مفهومی، نه مذکر است و نه مؤنث، اصطلاح «نفس» در قرآن به معنای «خود» است، و جزء اساسی هر موجودی - اعم از مذکر یا مؤنث - را تشکیل می‌دهد. «نفس» در قرآن، به خاستگاه مشترک همه نوع بشر اشاره دارد. بر اساس آیات قرآن، خداوند هرگز برنامه‌ریزی نکرده که خلقت انسان را از یک مرد آغاز کند و هرگز به خاستگاه نسل بشر با «آدم» یا حتی با «نفس آدم» اشاره نمی‌کند. «زوج» نیز در قرآن به معنای «همسر» یا «جفت» است و از نظر دستوری مذکر است، اما از نظر مفهومی نه مذکر است و نه مؤنث. قرآن در مورد «زوج اولیه» فقط بیان می‌کند که «مِن» نفس واحد است و نسبت به آن نفس «زوج» است. شاید همین کمبود جزئیات باعث شده مفسران به روایات کتاب مقدس - که معتقدند حوا

از دنده یا پهلوی آدم استخراج شده - تکیه کنند. درحالی که نسخه قرآنی آفرینش بشر، به صورت جنسیتی بیان نشده است (Wadud, 1999: 18-20).

بر اساس آیات قرآن، همه چیز در خلقت «زوج» است، لذا نظام زوجی به ویژگی ضروری اشیاء مخلوق تبدیل می‌شود. در این کاربرد، یک زوج، هم‌زمان از یک واقعیت واحد، با برخی تمایزات در ماهیت، ویژگی‌ها و کارکردها، اما با دو بخش متجانس تشکیل می‌شوند تا به عنوان یک کل در کنار هم قرار گیرند. هر یک از اعضای زوج، دیگری را از نظر معنایی پیش‌فرض می‌گیرد و با هم همبستگی دارند و وجود یکی مشروط به دیگری است. مرد و زن به طور سازگار با هم پیوند دارند. همتای هر زوجی بخشی از نقشه خلقت آن چیز است و هر آفریده‌ای منوط به زوج خود است. لذا خلقت هر دو والدین نخستین به طور ضروری و ازلی به هم مرتبط است. بنابراین، این دو به یک اندازه مهم و ضروری هستند (Wadud, 1999: 21).

با توجه به آنچه بیان شد، به باور ودود، قرآن در ارائه مضامین اصلی خود، زن را نوعی مرد نمی‌داند. زن و مرد دو دسته از گونه‌های انسانی هستند که دارای استعداد برابر هستند. قرآن هم زن و هم مرد را به ایمان و عمل صالح تشویق می‌کند و به آن‌ها پاداش بزرگی وعده می‌دهد. بنابراین، قرآن در آفرینش، در هدف خلقت و در پاداشی که وعده داده، بین زن و مرد تفاوتی قائل نشده است. همچنین انسان‌ها اعم از زن و مرد در ساختار وجودی و ارزشی نیز تفاوتی با هم ندارند، بنابراین زنان و مردان ظرفیت یکسانی برای ایمان و پاداش دارند؛ لذا می‌توان چنین برداشت کرد که ودود ایمان را امری جنسیتی نمی‌داند و «ایمان زنانه» با «ایمان مردانه» تفاوتی ندارد، اما در مباحث آینده به موضع متفاوت ودود در این موضوع اشاره خواهیم کرد.

۴. چستی انسان

از نظر ودود، اشاره ضمنی مفسران به تناقضات بین جایگاه زن و مرد در اسلام به منزله اشاره به «وضعیت بیگانه زن» در مقایسه با مرد مسلمان ممتاز است که به عنوان انسان نمونه اسلام تصور می‌شود. به دلیل اشاره به این ناهماهنگی، در هر زمینه‌ای «زنانه» به عنوان «دیگری» درک می‌شود (Wadud, 2008, p112). درحالی که خداوند در فرایند خلقت، بشریت را دقیقاً همانگونه که می‌خواست، شکل داد و این همان شکلی است که برای انجام جانشینی خدا در زمین مناسب است. یکی از ویژگی‌های خلقت انسان، وجود دو جنسیت

متمایز اما سازگار است. این دو جنسیت، بخشی از آن چیزی را تشکیل می‌دهند که شکل آفریده شده انسان را «کامل» می‌کند. بنابراین، آفرینش انسان در بهترین صورت خود، تصمیمی آگاهانه از سوی خداوند بود (Wadud, 1999: 17). ودود تلاش می‌کند، بر اساس سازگاری این دو جنسیت، انسان را به گونه‌ای بازتعریف کند که درک «زنانه» به مثابه‌ی «دیگری» ملغی شود.

از سوی دیگر، ودود در آراء و آثار خود از نوعی نگرش هنجاری به دگرجنس‌گرایی دفاع می‌کند؛ او گروه‌های با هویت جنسی نامتعیین و دگرباشان جنسی را مشروع می‌داند و معتقد است که نباید آن‌ها را از دایره‌ی اسلام و امت اسلامی کنار گذاشت. از نظر ودود تأیید ضمنی همجنس‌گراهراسی و همچنین سکوت و بی‌تفاوتی در برابر اعمال تبعیض‌آمیز علیه افراد دگرباش، با اعتقاد به خدای خالق، رحمان، رحیم و عادل نمی‌سازد. بلکه اعتقاد به چنین خدایی مستلزم حمایت از مبارزات این افراد برای تحقق عدل الهی است. این ایده موجب شد تا ودود آماج انتقادات بسیاری قرار بگیرد و برخی او را «شیطان محجبه» بنامند (Wadud, <https://aminawadud.com/>). با توجه به اینکه ودود تا حدود بیست سالگی از نزدیک در بافت کوئیرهای (دگرباشان جنسی) مسلمان زندگی کرده بود و برخی از اعضای خانواده‌اش همجنس‌گرا بودند (Wadud, <https://aminawadud.com/>), برای پاسخ به این انتقادات پروژه‌ی تحقیقاتی جدیدی، با عنوان «تنوع جنسیتی و کرامت انسانی»^۲ آغاز کرد و در آن، ایده‌ی «فراتر رفتن از دو قطبی جنسیتی» را - که در کتاب «قرآن و زن» نیز قابل استنباط بود^۳ - گسترش داد.

ایده‌ی او درباره‌ی دگرباشان جنسی ناشی از انگاره‌ی است که در باب انسان دارد و البته انگاره‌ی او از انسان نیز ناشی از انگاره‌ی است که او در باب خدا دارد. از نظر ودود خداوند دارای «وجهی مردانه و وجهی زنانه» یا به عبارتی دیگر، دارای صفات «جمال و جلال» و به عبارت سوم، دارای صفات «بین و یانگ» است. خدایی که خودش، هم صفات زنانه و هم صفات مردانه دارد، هر چیزی که خلق می‌کند نیز هم صفات مردانه و هم صفات زنانه دارد. بنابراین یک انسان واحد، فارغ از اینکه از نظر بیولوژیکی مرد باشد یا زن، هم جنبه‌ی «بین» دارد و هم جنبه‌ی «یانگ» دارد. بنابراین هر انسانی از بدو تولد، دو قطب جنسیتی مخالف دارد (ودود، مصاحبه با سوفیا رحمان، ۲۵ ژانویه ۲۰۲۱).

ودود معتقد است که ما اکنون خود را گرفتار این دو قطبی و مفاهیم دوگانه‌ی زن/مرد کرده‌ایم؛ زیرا نمی‌دانیم چگونه باید موضوع مذکر/مردانه و مؤنث/زنانه را به مثابه‌ی یک

رابطه‌ی پویا درک کنیم. درحقیقت، زبان انسانی محدود و نارسا است و انسان‌ها نیز واژگان مختلف از جمله «مرد و زن» را به معنای تحت‌اللفظی در نظر می‌گیرند و به دلیل محدودیت‌های زبانی، برای سخن گفتن از جنسیت هر چیزی، به ناچار از همین کلمات دوگانه مرد/زن استفاده می‌شود. درحالی که هر چیز زنانه‌ای، لزوماً زن نیست و هر چیزی که مرد است، لزوماً مردانه نیست. این طیف معنایی از همان ابتداء، بخشی از یک تعامل پویا به حساب می‌آید. به عبارت دیگر، در قرآن به آغاز آفرینش انسان با تعبیر «مِنْ زوجین» اشاره شده است. منظور از «زوج» همان «دوگانگی» است. بنابراین «دوئیت» یا دوگانه‌سازی بخشی از طرح الهی است. اما مشکل اینجاست که انسان‌ها این دوگانه‌سازی را به هنجاری انحصاری و طبیعی مبتنی بر دگرجنس‌گرایی تقلیل می‌دهند؛ درحالی که درجا زدن و گرفتار شدن در این دوگانه‌ها، دیگر بخشی از طرح الهی محسوب نمی‌شود؛ بلکه انسان باید از این دوگانه‌ها فراتر برود تا به «توحید» و «یگانگی» برسد (ودود، مصاحبه با سوفیا رحمان، ۲۵ ژانویه ۲۰۲۱).

درواقع، از نظر ودود در هر انسانی از ابتدای خلقت یک جنبه‌ی زنانه و یک جنبه‌ی مردانه وجود دارد. انسان‌ها غالباً مطابق با هنجارهای اجتماعی و ساخت بیولوژیکی خود، یکی از جنبه‌های مردانه یا زنانه‌ی خود را می‌پذیرند و جنبه‌ی دیگر را سرکوب و رها می‌کنند و لذا همواره گرفتار این دو قطبی باقی می‌مانند. اما در برخی از انسان‌ها نیز جنبه‌ی زنانه یا مردانه‌ای که مخالف با ساخت بیولوژیکی آن‌هاست غلبه پیدا می‌کند. به عنوان مثال، ممکن است صفات زنانه‌ی کسی که از نظر بیولوژیکی مرد است، بر صفات مردانه‌اش غلبه پیدا کند و لذا چنین شخصی از نظر جنسیتی دچار بحران هویت یا دگرباشی جنسی می‌شود. از نظر ودود راه‌حل این نیست که انسان همواره سعی کند، صفات مناسب با ساخت بیولوژیکی خود را برجسته کند؛ زیرا در این صورت نیز یکی از جنبه‌های وجودی خود را سرکوب کرده و از حد تعادل خارج شده است. ایده‌ی ودود «فرا رفتن» از - و نه «سرکوب کردن» یا «نادیده گرفتن» - این دو قطبی جنسیتی است. بنابراین هر انسانی باید اولاً جنبه‌ی مردانه و زنانه خود را توأمان بپذیرد و ثانیاً میان این دو جنبه نوعی تعامل و هماهنگی برقرار کند. چنین انسانی می‌تواند در درون خود به توحید برسد.

ودود همانطور که توحید در جامعه‌ی اسلامی را به عدم برتری مرد یا زن بر دیگری گره می‌زند، در اینجا نیز توحید در درون هر فرد را به عدم برتری مردانگی یا زنانگی درونی مربوط می‌کند.

بر اساس این نظریه، ودود نام خود را از «آمنه ودود» به «آمنه محسن ودود» تغییر داد تا با اضافه کردن یک نام مردانه، نشان دهد که او شخصی بیرون از دو قطبی جنسیتی است (ودود، مصاحبه با سوفیا رحمان، ۲۵ ژانویه ۲۰۲۱). ودود خود را ترکیبی از ویژگی‌های مردانه و ویژگی‌های زنانه می‌یابد که این دو دسته صفات، با هم در ارتباط هستند. او در این باره می‌گوید:

خنه‌دار است، اما وجه یانگ و مردانه من اتفاقاً همان بخشی است که بیشترین تجربه را با آن داشتم. من به دلیل نوعی مشکل نخاعی در ستون فقراتم، پا درد مزمن دارم. اولین باری که به اندونزی رفتم تصادف کردم. بنابراین وجه مردانه‌ام بسیار آسیب دیده و این واقعاً جالب است. من در کار فکری و معنوی بیشتر شخصیتی مردانه دارم؛ چون ایده‌های انتزاعی را به کار می‌گیرم و آن‌ها را با نوعی سخت‌گیری تبلیغ می‌کنم. اما در عین حال شخصیتی بسیار زنانه دارم و عاشق جزئیات هستم. خلاصه این من هستم با این ترکیب و پیوند میان این دو بخش. وقتی این دو بخش با هم همکاری می‌کنند، من به نوعی وضعیت «توحید» روحی می‌رسم. یعنی من در درون خود یگانگی دارم و همه چیز با هم جریان دارد. می‌توانم با استفاده از انرژی مردانه به چیزهای دست پیدا کنم و با استفاده از انرژی زنانه از چیزهای دیگر بهره‌مند شوم. هر دوی این بخش‌ها و جنبه‌ها زنده‌اند و من نمی‌خواهم سازش و مصالحه کنم. من نمی‌خواهم مرد باشم، فهمیدن این موضوع حتی درباره خودم برای من دشوار بود، چون مردم می‌گویند تنها دلیلی که او می‌خواهد امام جماعت باشد این است که او می‌خواهد مثل مردها باشد، اما در واقع من مانند هر شخص دیگری ترکیبی از آمیزه‌ای پویا بین مردانگی و زنانگی هستم (ودود، مصاحبه با سوفیا رحمان، ۲۵ ژانویه ۲۰۲۱).

پذیرش این فهم از انسان، لوازم اجتناب‌ناپذیری دارد و می‌تواند منجر به بازسازی همه‌ی علوم انسانی شود. در این میان، ودود با توجه به دغدغه‌ها و علاقمندی‌های خود، بیش از هر چیز بر تأثیر این بحث بر مباحث الهیات، عدالت و جنسیت تأکید می‌کند.

بر اساس خوانش ودود، جای تعجب ندارد اگر هویت جنسیتی برخی افراد منطبق با تصور عمومی از مفاهیم مردانه یا زنانه نباشد و چنین افرادی بهتر است با واقعیت خود آشتی کنند. این افراد با توجه به نحوه‌ی تعریف خود و با در نظر گرفتن نحوه نمود خود و با توجه به اینکه جذب چه کسانی می‌شوند، حق انتخاب دارند. این موضوع، فقط بخشی از تنوع طیف انسانی است و از لحاظ جنسیتی اساساً «شخص درست» و «شخص نادرست» وجود ندارد. بنابراین دستگاه الهیاتی مبتنی بر این ایده، درباره دگرباشان جنسی، مسیری را

برای بازنگری انتقادی در مفاهیم انسانی هموار می‌کند. انسان‌ها باید بپذیرند که با هم تفاوت دارند؛ زیرا حتی در کوچکترین اجزای وجود دوقلوها دو چیزی که دقیقاً مثل هم باشند، پیدا نمی‌شوند. بنابراین باید «کثرت و تنوع» را به رسمیت شناخت. این تنوع، با توجه به برخی از نمودهای ژنتیکی افزایش می‌یابد. از نظر ودود این ایده که از یک طرف، بگوئیم اسلام دینی جهانشمول است و از طرف دیگر، بگوئیم به هیچ وجه نمی‌توان هم همجنس‌گرا و دگرباش جنسی و در عین حال مسلمان بود، ایده‌ی متناقض و ناسازگاری است و به این معناست که اسلام واقعاً جهانشمول نیست (Wadud, <https://aminawadud.com/>). هرچند برای ودود این فهم از انسان، پس از شکل‌گیری انگاره‌ی خدا به وجود آمده است، اما او معتقد است این فهم از انسان، می‌تواند منجر به فهم و شناخت خدا شود؛ زیرا اگر انسان خود را نشناسد، نمی‌تواند خدا را بشناسد. وقتی شناخت و پذیرش خود با طیف کاملی از تفاوت‌های جزئی، افزون‌تر شود، آنگاه انسان‌ها ایده‌ی خدای مذکر/مرد را واسازی می‌کنند و به شناخت بهتر خدا نزدیک می‌شوند. خدا مرد/مذکر یا زن/مؤنث نیست؛ بلکه فراتر از جنسیت است، یعنی میان صفات مردانه و زنانه‌ی خویش تعامل و تعادل برقرار کرده و این معنای توحید است (ودود، مصاحبه با سوفیا رحمان، ۲۵ ژانویه ۲۰۲۱).

۵. رسالت انسان در جهان

در ذیل این عنوان، سه مطلب را از نظر ودود بررسی خواهیم کرد: (۱) رسالت انسان در جهان چیست؟ (۲) برای انجام این رسالت روابط انسان‌ها با یکدیگر چگونه باید باشد؟ (۳) چگونه باید با اختلافات و تنوعات مواجه شد؟

۱.۵ اقامه‌ی عدالت

ودود با توجه به آیه‌ی «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره: ۳۰) تأکید می‌کند که نوع بشر از راه خلافت یا اختیار اخلاقی سرنوشت خود را با زندگی بر روی زمین رقم می‌زند. انسان‌ها اعم از زن و مرد خلق شده‌اند تا عاملان اخلاقی باشند. بنابراین انسان‌ها به عنوان خلیفه امانتداران خداوند هستند تا اراده خداوند را در زمین انجام دهند. اگرچه انسان در انتخاب نحوه رفتار خود آزاد است، اما هر انسانی ذاتاً تمایل دارد که از اراده خدا پیروی کند؛ زیرا این بهترین انتخابی است که بشر به کمک آن می‌تواند وظیفه خود را به عنوان خلیفه انجام دهد (Wadud, 2009: 99).

به عبارت دیگر، آیه فوق، دو نکته مهم را برای ودود روشن می‌کند: ۱) مطابق با طرح الهی خلقت، انسان فقط با زندگی بر روی زمین می‌تواند رسالت خود را به انجام برساند. ۲) رسالت انسان این است که با بهره‌گیری از اختیار خود، اراده‌ی خدا را در زمین محقق کند. اما اراده‌ی خدا به چه چیزی تعلق می‌گیرد؟

نقطه‌ی کانونی اندیشه‌ی ودود همچون سایر فمینیست‌ها «عدالت» است. بنابراین از نظر او، اراده‌ی خدا بر «اقامه‌ی عدالت» در زمین تعلق گرفته و رسالت انسان در جهان، اجرای عدالت است. ودود در معنای عدالت «برابری» را فرض اصلی می‌داند و عدالت را به برقراری روابط انسانی برابر تعریف می‌کند.

به باور ودود، هر انسانی برای نشان دادن تقوا و انجام مأموریت خود، باید عدالت را اجرا کند. برابری کامل بخشی از اهداف قرآنی است و هر انسانی تنها از طریق شخصیتی کاملاً تثبیت شده می‌تواند به وظایف خود در برابر خداوند عمل کند. اما، زنان در جوامع مسلمان به جایگاهی با استقلال و برابری کمتر از وضعیت مردان تنزل داده شده‌اند. سلب شخصیت کامل از زنان، به معنای سلب ظرفیت کامل خلافت از آنان و سلب امکان انجام وظایف اساسی است که خداوند مقرر کرده است (Wadud, 1995: 48). ودود به ابعاد مختلف عدالت اشاره می‌کند که نظام مردسالاری آن را نادیده گرفته است و از آن جمله بر عدالت در منزل و فضای خصوصی تأکید می‌کند. انسان می‌تواند با انتخاب بین ظلم و عدل، اراده آزاد خود را هر طور که بخواهد اعمال کند. ملاک سنجش رفتار عادلانه و منصفانه در فضای عمومی تفاوتی با فضای خصوصی ندارد. هر دو فضا از انسان تعالی اخلاقی و تقوا می‌طلبد (Wadud, 2009: 101).

اما نظام مردسالاری با نادیده گرفتن توحید و گرفتار شدن در شرک، عدالت در عرصه‌ی خانه را بی‌اهمیت قلمداد می‌کند و گویی فضای خصوصی را از دایره‌ی قلمرو الهی و رسالت انسانی خارج می‌کند و در آنجا ملاک‌های متفاوتی را برای عدالت طراحی می‌کند. بنابراین، نابرابری‌های مبتنی بر جنسیت با مفاهیم «توحید» و «عدالت» پیوند می‌یابد.

از نظر ودود، ممکن است این رویکرد عمده نباشد، اما مسلمانان در واکنش به این واقعیت، به گونه‌ای سخن می‌گویند که گویی اسلام، به خودی خود یک نظام ناعادلانه برای زنان است و ربطی به پیروان آن ندارد. درحالی که مسئولیت اجرای عدالت بر عهده پیروان اسلام گذاشته شده که به عدالت جنسیتی عمل نکرده‌اند. قصد اسلام فقدان عدالت و برابری برای زنان در جامعه اسلامی نبود، قصد جوامع مسلمان نیز بی‌حرمتی به زنان نبود.

با این حال، هنگامی که چنین بی‌عدالتی آشکار شد، مسلمانان باید آن را اصلاح کنند، نه اینکه به دلیل غیرعمدی بودن از آن دفاع کنند.

ودود استدلال می‌کند که اگر مبنای عدالت هستی‌شناختی است، پس مبنای ایجاد معیار دوگانه در مورد زنان نیز هستی‌شناختی فرض شده است (Wadud, 1995:41). به عبارتی دیگر، گویی زن به لحاظ وجودی در مرتبه پائین‌تری نسبت به مرد قرار دارد و بنابراین ملاک عدالت در مورد او فرق می‌کند. این درحالی است که نظام و نگرش اسلامی همه شئون زندگی را دربرمی‌گیرد و هویت شخصی هر زن و مردی را تثبیت می‌کند.

نظام اسلامی باید به همان اندازه که برای مردان اعتبار دارد، به تجارب، تحولات، هویت و ادراکات زنانه نیز اعتبار ببخشد. اما ودود معتقد است که از نظر تاریخی، پارادایم‌های اسلامی برتری نامتناسب تجربیات، تحولات، هویت‌ها و ادراکات مردانه را نشان می‌دهد. بنابراین، باید با به چالش کشیدن این پارادایم‌های توسعه‌یافته تاریخی، روش‌های بدیلی برای تعیین مبانی اسلام استنباط شود که منجر به نتایج بی‌سابقه‌ای در مورد زنان می‌شود (Wadud, 1995:43).

از نظر ودود برای رشد فراتر از این نگرش‌ها و ساختارهای نابرابر، باید به سمت اصلاحاتی حرکت کنیم که اهمیت وجود و خلقت برابر زنان، طرز تفکر برابر زنان و مسئولیت برابر آن‌ها را تصدیق کند. ایجاد یک نظام عدالت اجتماعی که برابری بین زن و مرد را اجرا کند، موجب می‌شود زنان و مردان به عنوان مشارکت‌کنندگان شایسته در حوزه خصوصی و عمومی به رسمیت شناخته شوند.

۲.۵ ارتباط معاوضه‌ای در سطح حاکمیت و سیاست‌گذاری

ودود مردسالاری را مصداق شرک می‌داند و برای دوری از آن، توصیه می‌کند که روابط بین انسان‌ها از نوع «رابطه‌ی معاوضه‌ای» و متقابل باشد. او «نظام زوجی» متشکل از مؤنث و مذکر را بخشی از طراحی خداوند در مورد هر موجودی و به ویژه انسان می‌داند. بنابراین پاسخ به پرسش دوم، آشکار می‌شود، اکنون می‌خواهیم بینم این اصول، در عرصه‌ی کلان اجتماعی مانند سیاست‌گذاری و حکومت چه نتایجی را به باور می‌آورد؟

از نظر ودود یکی از نتایج اجتماعی زوجی دانستن نظام خلقت، این است که باید در عرصه حکومت و سیاست عمومی تعادل برقرار شود، لذا زن و مرد هر دو باید مسئول تدوین قوانین و سیاست‌ها تلقی شوند و به طور مساوی از عدالت ذاتی آن قوانین و

سیاست‌ها بهره‌مند شوند. از سوی دیگر، تدوین قوانین عادلانه مستلزم تعادل هماهنگ بین فضاهای عمومی و خصوصی، بین زنان و مردان و نیز بین مسئولیت و منافع است. اما اینکه امروزه زنان در برابر قانون دچار دوگانگی می‌شوند، نشانه‌ی عدم تعادل است. زنان از نظر اخلاقی تابع قانون محسوب می‌شوند اما به عنوان پدیدآورندگان قانون در نظر گرفته نمی‌شوند. آنان از نظر اجتماعی باید با فرمانبرداری و سکوت تقوای خود را نشان دهند، اما مردان از طریق فعالیت‌های اجتماعی، مشارکت‌های فکری و تشکیل قوانین، تقوا را به نمایش می‌گذارند. برای اصلاح قانون مطابق با اخلاق قرآنی، باید زنان و مردان را به مشارکت فعال و برابر در اصلاحات حقوقی و سیاست‌گذاری تشویق کرد تا بتوانند به طور یکسان تقوای خود را نشان دهند (Wadud, 2009: 103-104).

تعادل اجتماعی مستلزم وظایف و مسئولیت‌های متقابل و نیز معاوضه در افکار و اعمال زن و مرد است. اما در نظام مردسالار این تصور رایج است که نقش یک زن مسلمان فقط در خانواده و با ایثار و خدمت به نیازهای دیگران خلاصه می‌شود. تلاش‌های زنان برای عشق و مراقبت در خانواده مورد استثمار قرار می‌گیرد، گویی که چنین کارهایی از نوعی استعداد بیولوژیکی زنانگی سرچشمه می‌گیرد، نه به عنوان انعکاس نوعی عاملیت شدید. علاوه بر این، حوزه عمومی به طور کلی در امتداد کارهای مردانه (یانگ) تعریف می‌شود (Wadud, 2009: 106).

ودود توضیح می‌دهد که تعصبات و نگرش‌های رایج در میان مسلمانان نسبت به زنان، نه تنها بر موقعیت زن در جامعه، بلکه بر تفسیر جایگاه زن در قرآن نیز تأثیر گذاشته است. لذا این تصور وجود دارد که بین زن و مرد در خلقت، ظرفیت، کارکرد اجتماعی، دسترسی به هدایت و پاداش‌های اخروی تفاوت‌های اساسی وجود دارد. ارزش‌هایی که به این تمایزات نسبت داده شده، زنان را ضعیف، فرودست، ذاتاً شرور، از نظر عقلی و معنوی ناتوان توصیف می‌کند. نقش زن فقط به دنیا آوردن بچه‌ها، پرستاری و پرورش آن‌ها در سال‌های اولیه زندگی است، این ارزیابی‌ها برای ادعای نامناسب بودن زنان برای انجام برخی وظایف، یا برای عملکرد به نحوی در جامعه مورد استفاده قرار گرفته‌اند. زن به عملکردهای مرتبط با زیست‌شناسی خود محدود شده است. از سوی دیگر، مرد برتر و مهم‌تر از زن، رهبر و مراقب ذاتی، با ظرفیت گسترده برای انجام وظایفی است که زن قادر به انجام آن نیست. در نتیجه، مردان انسان‌ترند و از انتخاب حرکت، مشارکت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بر اساس فردیت، انگیزه و فرصت یک انسان برخوردارند (Wadud, 2009: 107).

به عبارتی دیگر، ودود بر این باور است که در نظام مردسالاری «انسان» به عنوان یک مفهوم «مشکک» و «ذی مراتب» در نظر گرفته می‌شود که مردان به دلیل ساختار وجودی و ساخت بیولوژیکی خود در مراتب بالاتر انسانیت قرار گرفته‌اند و بنابراین می‌توانند در جامعه منشأ اثر باشند، اما ساخت بیولوژیکی و ساختار وجودی زن به گونه‌ای است که در مراتب پائین‌تر انسانیت قرار می‌گیرد و اساساً توانایی عاملیت اجتماعی ندارد. ودود با نقد این اندیشه‌ی پنهان در نظام مردسالاری، یادآوری می‌کند که «انسان» یک مفهوم «متواپی» است و مرد و زن اگرچه تفاوت‌های بیولوژیکی داشته باشند، اما در ساختار وجودی و نسبت به انسانیت و ظرفیت‌ها و فرصت‌هایی که این مفهوم در اختیار آنان قرار می‌دهد، برابرند.

لذا قرآن تمایز بیولوژیکی بین زن و مرد را تصدیق کرده است. این تفاوت‌های جنسیتی به اداره هر جامعه و برآورده شدن نیازهای آن کمک می‌کند. در واقع، روابط متقابل سازگار بین زن و مرد را می‌توان به عنوان بخشی از هدف قرآن با توجه به جامعه در نظر گرفت. با این حال، قرآن نقش یا تعریف واحدی را برای یک جنسیت پیشنهاد نمی‌کند و هیچ نسخه دقیقی در مورد نحوه عملکرد فرهنگی وجود ندارد. چنین ادعایی موجب تقلیل قرآن از یک متن جهانی به یک متن خاص فرهنگی می‌شود. در حالی که، قرآن با مرد و زن، به یک صورت رفتار می‌کند، یعنی آنچه که قرآن در مورد رابطه خدا و فرد و رابطه‌ی فرد با جامعه می‌گوید از نظر جنسیت نیست (wadud, 2008: 23). قرآن به هیچ یک از زن و مرد به طور انحصاری خصوصیات صریحی نسبت نمی‌دهد. بدیهی است که وظیفه فرزندآوری مختص به زن است. اما کارکردهای دیگر مرتبط با مراقبت و تربیت کودک، هرگز به عنوان ویژگی‌های ضروری زن توصیف نمی‌شوند؛ لذا ارجاع قرآن، محدود به کارکرد زیستی مادر است نه ادراکات روانشناختی و فرهنگی «مادر شدن». زنانگی و مردانگی ویژگی‌های خلق‌شده‌ای نیستند که در ماهیت اولیه افراد زن و مرد نقش بسته باشد. آن‌ها ویژگی‌های تعریف شده‌ای هستند که برای افراد زن و مرد بر اساس عوامل فرهنگی تعیین شده در مورد نحوه عملکرد هر جنسیت اعمال می‌شوند (wadud, 2008: 25).

به باور ودود قرآن نسبت به مردسالاری اجتماعی، مردسالاری زناشویی، سلسله مراتب اقتصادی، تقسیم کار بین زن و مرد در خانواده بی‌طرف است. اگر از برخی از آیات قرآن مفاهیم و مسائلی به نفع مردسالاری برداشت می‌شود، این به دلیل ارتباط قرآن با زمینه‌های فرهنگی عربستان قرن هفتم است. اگر هدف کلی متن را در حیطه تعامل اجتماعی در نظر

بگیریم، جوامع اسلامی جدید باید در زمینه‌های مختلف اجتماعی اصول مورد نظر را با توجه به منابع اولیه یعنی قرآن و سنت به دست بیاورند.

از نظر معنوی نیز، هیچ حقوقی برای زن متمایز از حقوق مرد نیست. مسئولیت و ظرفیت هر فرد، ثواب اخروی او را تعیین می‌کند. هیچ تفاوتی بین زن و مرد از نظر ظرفیت فردی وجود ندارد. از نظر ارتباط بالقوه با خدا و آرزوهای شخصی، هر دو یکسان هستند. برخی تصور می‌کنند که زن و مرد نه تنها از نظر آناتومی اولیه، بلکه در کیفیت و توانایی‌های روحی متفاوت هستند. آن‌ها قرار نیست کارهای یکسانی انجام دهند یا رویاها و افکار یکسانی را به اشتراک بگذارند. وقتی نظام‌های اجتماعی مختلف تفاوت‌های بین زن و مرد را تعیین می‌کنند، این تفاوت‌ها را نیز نشانه‌هایی از ارزش‌های مختلف می‌دانند. اما در قرآن هیچ نشانه‌ای وجود ندارد که نشان دهد توانایی معنوی بین زن و مرد متفاوت است. چنین دیدگاهی هیچ پشتوانه‌ای در قرآن ندارد. قرآن در سه مورد، انسان‌ها را دارای ارزش ذاتاً برابر نشان می‌دهد: (۱) خلقت انسان از منشأ واحد (۲) امکان تغییر، رشد و تکامل در همه‌ی انسان‌ها (۳) سیستم پاداش‌دهی یکسان به تمام فعالیت‌های انسانی (Wadud, 1999:37).

اتفاقاً قرآن برخی از زنان را به عنوان الگو معرفی می‌کند (تحریم: ۱۲). مفسران معمولاً این «الگوها» را مختص زنان می‌دانند. اما قرآن آن‌ها را مصداق «الذین آمنوا» و «الذین کفروا» معرفی می‌کند. به عبارت دیگر، آن‌ها مصداق‌های غیرجنسیتی هستند. اساساً داستان‌های زنان در قرآن، توسط مفسران بدون بینش زنانه و بدون تمرکز بر چیزی که فراتر از زنانگی آن‌هاست، بازگو شده است. داستان مادر موسی نشان می‌دهد که زنان و مردان هر دو دریافت‌کننده وحی بوده‌اند. قرآن حضرت مریم (س) را به عنوان یکی از «قانتین» (تحریم: ۱۲) طبقه‌بندی می‌کند، خداوند با استفاده از صورت جمع مذکر این کلمه، تأکید می‌کند که مثال حضرت مریم (س) برای همه مومنان اعم از مرد و زن است و فضیلت او به جنسیت محدود نشده است (Wadud, 1999:38-39).

به علاوه، در قرآن نقش‌های اجتماعی و اقتصادی هرگز منحصرأ توسط مردان انجام نشده‌اند. ودود با برجسته کردن داستان بلقیس در قرآن، تأکید می‌کند که مرد هرگز نقشی اجتماعی یا اقتصادی نداشته که زن نتواند در آن شرکت کند (Wadud, 1999:40).

بر اساس آیات قرآن، هدهد حضرت سلیمان (ع) را از خورشیدپرستی ملکه سبأ باخبر می‌کند. سلیمان با ارسال یک نامه، بلقیس را به تسلیم دعوت می‌کند. ملازمان بلقیس پیشنهاد مبارزه می‌دهند، اما او نمی‌پذیرد و تصمیم می‌گیرد سلیمان را با فرستادن هدایایی

امتحان کند. سلیمان هدایا را پس می‌فرستد و بار دیگر از بلقیس می‌خواهد که تسلیم شود، این بار بلقیس تصمیم می‌گیرد که شخصاً به دیدار سلیمان برود، در هنگام ملاقات، سلیمان با حاضر کردن تخت بلقیس، معجزه خود را نشان می‌دهد و در نتیجه بلقیس تسلیم شده و ایمان می‌آورد (نمل: ۲۰-۴۴).

از نظر ودود اینکه اکثر مسلمانان رهبری را برای یک زن ناشایست می‌دانند، مخالف آموزه‌های صریح قرآن است؛ زیرا بلقیس بر یک ملت حکومت می‌کرد و قرآن از هیچ عبارتی استفاده نمی‌کند که حاکی از نامناسب بودن مقام حاکمیت برای زن باشد. برعکس، داستان قرآنی بلقیس هم اعمال سیاسی و هم اعمال معنوی او را تکریم می‌کند.

بر اساس تحلیل ودود، بلقیس پس از دریافت نامه سلیمان، با توصیف آن به عنوان «کریم» به دیدگاه مثبت خود اشاره می‌کند. بنابراین، به تعویق انداختن تصمیم‌گیری در این مورد و مشورت با ملازمانش، به دلیل عدم توانایی قاطع بلقیس نیست، بلکه برای رعایت دیپلماسی است. تصمیم بلقیس برای اینکه شخصاً سلیمان را ملاقات کند، بدان معناست که او تشخیص داده چیزی خاص و غیرعادی در مورد پیام سلیمان وجود دارد (Wadud, 1999:41).

برخی تصمیم بلقیس برای ارسال هدیه به جای نشان دادن قدرت وحشیانه را به عنوان «سیاست زنانه» تفسیر می‌کنند. اما هم دانش دنیوی او از سیاست مسالمت‌آمیز و هم دانش معنوی او از منحصر به فرد بودن پیام سلیمان نشان دهنده توانایی مستقل او برای حکومت عاقلانه و اداره عاقلانه در امور معنوی است. بنابراین، تصمیم سیاسی مستقل او - علیرغم هنجارهای حاکمان (مرد) موجود - با پذیرش مستقل ایمان واقعی (اسلام) - علیرغم هنجارهای مردمش - مرتبط است. در هر دو مورد، قرآن نشان می‌دهد که قضاوت او بهتر از هنجار بوده و او به طور مستقل آن قضاوت بهتر را نشان داده است. اگر سیاست او زنانه بود، پس ایمان او هم زنانه بود، که به طور ضمنی نشان می‌دهد که مردانگی یک نقطه ضعف است. ایمان و سیاست او ممکن است مختص زنان باشد، اما هر دو بهتر بودند. بلقیس کسی است که علم دارد، به آن عمل می‌کند و بنابراین می‌تواند حقیقت را بپذیرد. امیداوریم این تجلی حکمت ناب که در قرآن توسط یک زن به نمایش گذاشته شده، توسط یک مرد نیز قابل نمایش باشد (Wadud, 1999:41-42).

ودود در اینجا به صراحت از «سیاست زنانه» و «ایمان زنانه» دفاع می‌کند و آن را از «سیاست مردانه» و «ایمان مردانه» برتر می‌داند. «سیاست زنانه»، مسالمت‌آمیز، صلح‌طلب و

عاقلا نه است. اما «سیاست مردانه»، خشونت‌آمیز، قدرت‌طلب و وحشیانه است. از طرفی دیگر «ایمان زنانه» نیز بدون تعصب، حقیقت‌جو، مبتنی بر حکمت و عاقلانه است ولی «ایمان مردانه»، آمیخته با تعصب و مبتنی بر قدرت و سلطه است. بنابراین به طور کلی می‌توان گفت «زنانگی» چه در رابطه با خدا و چه در رابطه با خلق و جامعه از «مردانگی» برتر است.

۳.۵ کثرت‌گرایی

از نظر ودود، اگرچه فقها برای تداوم اسلام و دوری از رکود اجتهاد می‌کنند، اما در حوزه «جنسیت» و «تمایلات جنسی» رکود به بالاترین حد خود رسیده است؛ زیرا مردان مسلمان، اختیار تفسیر متون و تأثیرگذاری بر قانون را به خود منحصر می‌کنند. آن‌ها به بهانه جلوگیری از تغییر مسیر دین، با هر کسی که دین را با سرعت بیشتری به دنیای پیچیده و پرشتاب امروز منتقل کند و با هر دیدگاهی که با گرایش‌های غالب در تضاد باشد، به مقابله برمی‌خیزند (Wadud, <https://aminawadud.com/>).

ودود با اشتباه دانستن این رویکرد، تأکید می‌کند که اسلام مترقی راه‌حل را در پذیرش «کثرت‌گرایی» (Pluralism) می‌بیند. او مدعی است که در آثار خود برای آنکه به میراث فکری اسلام کمک کند و آن را گسترش دهد، صدای خود را به گفتمان کثرت‌گرایی جهانی نزدیک کرده است؛ زیرا تأکید بر تكثر در متن و ذات اسلام وجود دارد (Wadud, 2009: 102).

از نظر ودود مفهوم کثرت‌گرایی مفهومی است که مسئولیت اخلاقی مسلمانان را در قبال نوع بشر مطرح می‌کند، اما بسیاری از کسانی که به عنوان «نمایندگان اسلام» وارد گفتمان‌های جهانی می‌شوند، درواقع انحصارگرا هستند و بینش قرآنی را تنها با درک تحت‌اللفظی آن محدود می‌کنند. همچنین کسانی که گفتمان‌های جهانی درباره حقوق بشر و عدالت اجتماعی را با ادعای «جهان‌شمولی» رهبری می‌کنند نیز انحصارگرا هستند، زیرا آن‌ها خواهان حذف تمامی وابستگی‌های مذهبی خاص هستند (Wadud, 1995: 38).

منظور از «کثرت» پذیرش و مشارکت دادن تفاوت‌ها بدون تلاش برای تحمیل یک رویکرد مشخص است. جنسیت، نژاد، و طبقه به شیوه‌های متمایز با مسائل اسلام و هویت شخصی ارتباط دارند؛ لذا در روابط بین مسلمانان در سطح جمعی، این پویایی‌ها شکاف‌هایی را ایجاد می‌کند که با تكثرگرایی ایده‌آل در اسلام همخوانی ندارد. مسلمانان به

سطوح بیشتری از گفتگوی عینی، تجربیات مشترک و شیوه‌های جمعی نیاز دارند. این به معنای نیاز به گفتمان در مورد روابط بین قومی برای درگیر کردن ویژگی‌های دین، فرهنگ و تاریخ همه جوامع است. تنها از طریق درگیر کردن این ویژگی‌ها می‌توان امیدوار بود که درک متکثرتری از اسلام ایجاد شود. این امر موجب آشکار شدن نگرش‌های نهفته تبعیض و تعصب در جوامع مسلمان می‌شود. همچنین به مسلمانان کمک می‌کند تا میراث فرهنگی متنوع خود را به عنوان بخشی از کثرت‌گرایی اسلامی پرورش دهند. به اشتراک گذاشتن میراث خاص ملل و اقوام متکثر به عنوان بخشی از دستور قرآنی برای ایجاد تقوا در میان مسلمانان مهم است. تقوا در تجارب جمعی اسلامی باید موجب حرکت مسلمانان به سوی کمک جمعی به کل بشریت شود (Wadud, 2009: 102).

درواقع، مطابق با آراء ودود وقتی تقوا می‌تواند به عنوان تنها ملاک برتری میان انسان‌ها عمل کند که تفاوت‌های دیگر اعم از دین و مذهب یا نژاد و ... به عنوان ملاک برتری شناخته نشوند، و این به معنای پذیرش نسبی همه‌ی ادیان، مذاهب، فرهنگ‌ها و ... است. از نظر ودود، آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳) ایده‌ی کثرت‌گرایی را مطرح می‌کند اما مسلمانان آن را نادیده گرفته‌اند.

بنابراین شالوده ایده کثرت‌گرایی بخشی از جهان‌بینی قرآنی و طرح الهی است و اهمیت آن در این زمان در تاریخ بشر بیش از هر زمان دیگری است، زیرا امروزه جهان به وضوح به هم مرتبط است و زندگی یک انسان، انتخاب‌های او یا تعریف او از انسان و چگونگی دستیابی به تعالی انسانی، بر زندگی انسان‌های دیگر تأثیر می‌گذارد. بنابراین، اندیشه و عمل مسلمانان باید نشان‌دهنده آگاهی آنان از رابطه متقابل بین زندگی انسان‌ها باشد (Wadud, 2009: 102).

ودود با توجه به دغدغه‌های فمینیستی خود، معتقد است که پذیرش کثرت‌گرایی دو بعد دارد: یک بعد آن مربوط به تفاوت‌های جنسیتی و بعد دیگر مربوط به تفاوت‌های دینی، فرهنگی و نژادی است. بنابراین او یک برنامه‌ی دو بعدی را برای مسلمانان پیش‌بینی می‌کند.

بر این اساس مسلمانان از سویی، باید به وضعیت پایدار زنان تحت قوانین اسلامی، در فرهنگ‌ها، کشورها و جوامع مسلمان پردازند و از سوی دیگر، باید عقاید غیرمسلمانانی که معتقدند اسلام صلاحیت مشارکت کامل در کثرت‌گرایی و جهان‌شمولی و پاسخگویی به

خواسته‌های حقوق بشر را ندارد، به چالش بکشند. از منظر خداوند جنسیت، ثروت، ملیت، بافت تاریخی، دین، مذهب یا نژاد مبنای ارزشمندی برای تمایز بین افراد یا گروه‌ها نیست. (Wadud, 2009:102).

۶. انسان در جهان آخرت

درمورد وضعیت انسان در سرای آخرت هم دغدغه و دود برابری و عدالت بین زن و مرد است و تلاش می‌کند برخی تفاسیر و برداشت‌های جنسیت‌زده از قرآن را اصلاح کند. و دود با توجه به شرح قرآن از خلقت نوع بشر بر مبدأ و مقصد مشترک همه‌ی انسان‌ها تأکید می‌کند. در تصویر قرآنی آخرت تمایز اساسی بین زن و مرد وجود ندارد. مرگ تجربه اجتناب‌ناپذیر برای همه مخلوقات بدون تمایز جنسیت، طبقه، ملیت یا مذهب است. پاداش در آخرت نیز با عدالت کامل و فارغ از تمایزات جنسیتی داده می‌شود. قرآن بر مسئولیت اخلاقی و قطعیت پاداش یا کیفر زن و مرد، بر اساس ایمان، اعمال و نیات آن‌ها، تأکید می‌کند. لذا امکان دستیابی به بهترین پاداش یا دریافت مجازات نهایی به یک اندازه در برابر مردان و زنان قرار دارد. ترازوی روز قیامت نیز در مورد همه یکسان است و یک مقیاس بدون جنسیت برای قضاوت وجود دارد (Wadud, 1999:45-48).

در توصیفات جهنم نیز که اشکال مختلف عذاب، بدبختی و ناامیدی را به تصویر می‌کشد، هیچ تفاوت جنسیتی فرض نشده است؛ چون صفات یأس و بدبختی جنسیت ندارند. اما، بیان برخی از توصیفات بهشت با توجه به جنسیت، نیاز به تبیین دارد. از نظر و دود تصاویر بهشت برای ترغیب مخاطبان به زندگی پس از مرگ است. لذا لذت‌های بهشتی به گونه‌ای مطرح شده که مختص صحرائشینان عربستان قرن هفتم باشد. برای کسی که در یک محیط بیابانی خشک زندگی می‌کند، جذابیت «باغ‌هایی با رودخانه‌هایی که در زیر آن‌ها جاری است» بیشتر از کسی است که در مناطق استوایی مالزی زندگی می‌کند، لذا بین زمینه وحی و برخی از توصیفات خاص قرآن رابطه مستقیمی وجود دارد. از این رو، مسلمانان باید ارزش‌های قرآنی را مورد ارزیابی مجدد قرار دهند (Wadud, 1999:52-53).

و دود با توجه برداشت‌های مردانه از اصطلاح «حورالعین» بیان و پیام قرآن را به دو دوره مدنی و مکی تقسیم می‌کند، از نظر او پیام قرآن در دوره مکی کامل نبوده و دغدغه‌ی قرآن، در آن زمان بیشتر همراه کردن اعراب با خود بوده است.

ودود توضیح می‌دهد که در دوره مکی هدف قرآن متقاعد کردن مخاطبان مردسالار بود تا طرز فکر و شیوه زندگی خود را تغییر دهند؛ لذا قرآن با در نظر گرفتن دیدگاه آن‌ها سازوکارهای ارتباطی، اصطلاحات و تصاویری به کار گرفت که بازتاب دهنده آن مخاطب باشد. به همین دلیل در دوره مکی از «حورالعین» سخن گفته شده است. اصطلاح «حوری»، به معنای «زنانی خاص، جوان و باکره با چشمان درشت تیره، پوست سفید، و شخصیتی انعطاف‌پذیر» مختص عرب جاهلی بوده است که قرآن آن را به عنوان انگیزه‌ای برای جذب به اسلام ارائه می‌کند. غیرممکن است که قرآن زنان سفیدپوست با چشمان درشت را به عنوان یک توصیف جهانی واحد از زن ایده‌آل و زیبا برای همه نوع بشر نشان دهد و محدودیت‌های فرهنگی خاص را بر مخاطبان متفاوت قرآن تحمیل کند. قرآن محدودیت این تصویر خاص را در دوره مدنی، نشان می‌دهد. در این دوره، قرآن دیگر هرگز از واژه «حوری» برای اصحاب بهشت استفاده نکرد، بلکه آنان را با اصطلاح «زوج» توصیف می‌کند که نشان‌دهنده الگوی عملی زندگی جامعه اسلامی است (Wadud, 1999:55).

«ازواج» نیز برای مرد و زن هر دو به کار رفته است. اگر چه قرآن بر این نکته تأکید دارد که ثواب بر اساس فرد است، اما برخی از مفسران هنگام تلاش برای توضیح اصطلاح «زوج»، این را نادیده می‌گیرند. استفاده از «زوج» این گونه تعبیر شده که «مرد قدرت تعیین مستقیم سرنوشت همسر خود را دارد». از طریق این تعبیر نادرست، زن یا با محدودیت‌های همسرش محدود می‌شود یا بر اساس شایستگی‌های او پاداش‌های بیشتری دریافت می‌کند. این با درک اساسی اسلام در تضاد است؛ زیرا در هنگام ازدواج مسئولیت فردی در قبال ایمان و کفر حفظ می‌شود و ارزش خیر و شر در نهایت به نفس فردی منعکس می‌شود. البته فرد ممکن است با همسر زمینی خود در بهشت محشور شود، مشروط بر اینکه اساس وصلت، ایمان و اعمال نیک باشد (Wadud, 1999:56-57).

بیشترین اهمیت بهشت، رسیدن به آرامش، پایان دادن به نیازها، فراتر رفتن از محدودیت‌های زمینی، و در نهایت، تقرب به خداست. این بالاترین لذت‌هاست و زن و مرد هر دو در استعداد برای تجربه آن برابرند (Wadud, 1999:58).

۷. نقد انگاره آمه وودود از انسان

۱.۷ در مورد آفرینش انسان، وودود بحث خود را بیشتر در تقابل با مسیحیت مطرح می‌کند و با توجه به دغدغه‌های فمینیستی خود، برابری مرد و زن در منشأ آفرینش را

برجسته می‌کند و محور بحث قرار می‌دهد. لذا این مباحث تفاوت چندانی با رویکرد غالب تفاسیر غیرفمینیستی ندارد؛ اما نکته‌ی قابل توجه این است که ودود نظام خلقت را اساساً یک نظام زوجی می‌داند، یعنی هر چیزی که عنوان «مخلوق» یا «شیء» بر آن صدق کند، حتماً بخشی از یک زوج است. شاید این دیدگاه در مورد جهان مادی درست باشد و می‌توان گفت زوجی دیدن نظام خلقت (در جهان مادی) یکی از دستاوردهای جدید و جالب ودود محسوب می‌شود؛ اما به نظر می‌رسد، در مورد جهان فرامادی کلیت نداشته باشد. فرشتگان و موجودات فرامادی جنسیت، تقابل و زوجیت ندارند. با توجه به همین مطلب و نیز با عنایت به سایر کاربردهای «کل» در قرآن، غالب مفسرین «کل شیء» در آیه ۴۹ سوره ذاریات را به معنای «کثرت و گستردگی» یا «هر دو چیز متقابل» در نظر می‌گیرند (نجفی، ۱۳۹۵: ۱۷۲-۱۷۶).

۲.۷ بخشی از تفکر زنانه‌نگر در اسلام، نشان دادن پیوند مستقیم «عدالت»، «کرامت انسانی» و «شفقت» با دو منبع اصلی قرآن و سنت است. غالب فمینیست‌ها این موضوعات را به جنسیت‌گرایی، همجنس‌گرایی و کثرت‌گرایی تعمیم می‌دهند و برای این کار چاره‌ای جز تخطئه «فقه» نمی‌بینند. ودود نیز با منفعت‌طلبی فمینیستی و به بهانه پویایی اسلام، هرگونه دستورات فقهی در حوزه جنسیت را ناشی از منظر مردسالارانه فقها و رکود اجتهاد می‌داند.

۳.۷ تأکید ودود بر صفات «رحمان»، «رحیم» و «عدل الهی» موجب شده است که او هرگونه برخورد قهری افراد با یکدیگر را نادرست بداند. به عنوان مثال او طرد یا حتی بی‌توجهی به همجنس‌گرایان را مخالف با عدل الهی می‌داند. اما همانطور که خداوند از رحمانیت خود خبر داده است، غضب الهی و مجازات شدید گناهکاران را نیز یادآوری می‌کند. بنابراین برخورد قهری با گروه‌های انحرافی لزوماً منافعی با عدل الهی یا سایر صفات او نیست؛ بلکه گاهی برای بازگرداندن انسان به مسیر کمال و سعادت، برخورد قهری و بی‌توجهی نیز لازم است.

۴.۷ از نظر ودود عدم پذیرش دگرباشان جنسی، به معنی این است که اسلام جهانشمول نیست. ودود، تفسیر و تعریف درستی از «جهانشمول بودن دین اسلام» ندارد. از نظر او جهانشمول بودن اسلام اقتضاء دارد که هر کس خود را مسلمان بنامد، در دایره‌ی اسلام بگنجد. او در توضیحاتی که پیرامون دگرباشان جنسی ارائه می‌کند، دگرباشی

جنسی را امری طبیعی ناشی از تثبیت زنانگی یا مردانگی درونی می‌داند که با ساخت بیولوژیکی فرد و انتظارات جامعه مغایر است، لذا روابط جنسی خارج از دین مانند همجنس‌گرایی را حق طبیعی این افراد می‌داند. این درحالیست که اسلام آوردن، مستلزم اصلاح و ترک برخی از اعمال و افکار و نیز حرکت در چارچوب قوانین و احکام دین اسلام است. اسلام بر سنت فطری و طبیعی ازدواج میان زن و مرد تأکید دارد و هرگونه روابط خارج از این نوع ازدواج را مصداق گناه می‌داند. به باور ودود این نوع ازدواج مربوط به جامعه بسیط عصر نزول و جوامع مانند آن است، اما جوامع پیچیده امروزی انواع متفاوتی از ازدواج را می‌طلبد که دین اسلام برای حفظ جهان‌شمول بودن خود باید هماهنگی لازم را ایجاد کند.

۵.۷ انگاره‌ی ودود از انسان (ترکیب هر انسانی از زنانگی و مردانگی)، مبتنی بر انگاره‌ی «خدای ذو وجهین» است، یعنی خدایی که صفات مردانه و زنانه را توأمان دارد. در حقیقت خدای ذووجهین است که انسان ذو وجهین را می‌آفریند. انگاره‌ی ودود از خدا، انگاره‌ای کاذب است، بنابراین انگاره‌ی او از انسان نیز کاذب است و اساسی مخدوش دارد.

۶.۷ انسان موجودی با ابعاد جسمی، روحی و روانی است که در دو نوع مذکر و مؤنث آفریده شده است. تمایزات جنسیتی انسان‌ها موجب برتری یا تفاوت ماهوی میان آن‌ها نیست، بلکه این تفاوت‌ها در ایفای نقش‌های اجتماعی و پیمودن مسیر کمال برای انسان‌ها لازم است. ودود برای انگاره‌ای که از انسان ارائه می‌دهد، استدلال قابل توجهی ارائه نمی‌دهد. او بیش از آنکه در جستجوی کشف حقیقت انسان باشد، در پی آن است که تعریف و انگاره‌ای از انسان بر ساخت کند که بر اساس آن، «جنسیت» موضوعیت خود را از دست بدهد. این امر برای دیدگاه فمینیستی ودود دو فایده دارد: نخست اینکه هر کسی همزمان مرد و زن است و لذا هرگونه تحقیر و ظلم به زن، ظلم به خود تلقی می‌شود و دوم آنکه این تعریف از انسان موجب مشروعیت بخشی به دگرباشان جنسی شود. درواقع ودود به جای پیدا کردن راه‌حل برای مسئله (ستم جنسیتی و انحرافات جنسی)، سعی کرده صورت مسئله (جنسیت) را پاک کند.

۷.۷ انگاره‌ی ودود از انسان و غایتی که برای کش درونی هر انسانی فرض می‌کند، بسیار مبهم است. اینکه بگوییم هر کسی همزمان هم مرد است و هم زن، هیچ

تفاوتی با این ندارد که بگوییم هر کسی نه مرد است و نه زن. در واقع، از نظر ودود انسان از بدو تولد هیچ تعیین جنسیتی ندارد و اقتضای توحید نیز این است که انسان تا پایان عمر هیچ جنسیتی را برای خود متعین نکند. این امر حتی اگر دست‌یافتنی باشد و موجب بحران و ابهام هویتی نشود، آشکارا برخلاف فطرت طبیعی هر انسان و برخلاف آموزه‌های قرآن و سنت اسلامی است و موجب فروپاشی نظام خانواده و تهدید استمرار نسل بشر می‌شود.

۸.۷ ودود، خودشناسی را به این معنا می‌داند که هر کسی به این شناخت برسد که وجهی مردانه و وجهی زنانه دارد و میان آن‌ها تعامل برقرار کند. اما او هیچ راهکار عملی یا نظری ارائه نمی‌دهد که هر انسانی چگونه باید وجه مردانه و زنانه‌ی خود را شناسایی و این دو را از هم تفکیک کند؟ بر فرض که انسان‌ها موفق به این کار بشوند، اما چگونه باید میان وجه مردانه و زنانه‌ی خود تعامل و تعادل برقرار کند؟

۹.۷ همانطور که دیدیم، ودود هنگام نقد مردسالاری در حوزه سیاست و ایمان، از غیرجنسیتی بودن این اعمال و مفاهیم دفاع می‌کند و بر تساوی و برابری کامل تأکید می‌کند. اما پس از تحلیل داستان بلقیس هم ایمان و هم سیاست را به صورت جنسیتی تفسیر می‌کند و برداشت خود را به قرآن و به ویژه آیات مربوط به داستان بلقیس تحمیل می‌کند. او نتیجه می‌گیرد که «سیاست زنانه» و «ایمان زنانه» نسبت به «سیاست مردانه» و «ایمان مردانه» برتر و موفق‌تر هستند و این تناقضی آشکار در مواضع ودود به نفع رویکرد فمینیستی اوست. اساساً فمینیست‌های مسلمان مانند ودود، از سویی بر «فاقد جنسیت بودن ایمان» و از سوی دیگر بر «تجارب دینی و ایمانی زنانه» تأکید می‌کنند و نقش حاشیه‌ای زنان را ناشی از حذف تجربیات زنانه از تفاسیر متون مقدس می‌دانند.

۱۰.۷ از نظر ودود، «کثرت‌گرایی دینی» بخشی از ذات و هدف دین اسلام است که مبتنی بر «تقوا» و «جهانشمولی دین اسلام» است. ودود عمل به اصل تقوا را وقتی ممکن می‌داند که طیف وسیعی از کثرت‌ها و تنوعات وجود داشته باشد، ولی این کثرت‌ها ملاک برتری قرار نگیرند تا تقوا بتواند نمود پیدا کند. از طرفی دیگر جهانشمول بودن دین اسلام ایجاب می‌کند که پیروان سایر ادیان را نیز دربرگیرد. بر این اساس، ودود کثرت‌گرایی دینی را می‌پذیرد. همانطور که آشکار است، ودود این ایده را به «آیه‌ی شعوبیه» (آیه‌ی ۱۳ سوره حجرات) نسبت می‌دهد، در این آیه ملاک

برتری و رستگاری به دین یا مذهب وابسته نیست؛ بلکه تنها به تقوا دعوت شده است. ودود بسیاری از آیات را بدون توجه به شأن نزول و نیز بدون توجه به سایر آیات و سنت روایی مرتبط تفسیر می‌کند، تفسیری که در این آیه به نفع کثرت‌گرایی ارائه می‌کند، یکی از همین موارد است. غالب مفسران با توجه به شأن نزول، پیام این آیه را نفی برتری‌جویی بر اساس نژاد، قومیت، زبان و... می‌دانند، همانطور که سنت روایی نیز همواره همین پیام را مدنظر داشته و هرگز کثرت‌گرایی دینی مورد اشاره قرار نگرفته است. در حالی که ودود کثرت‌گرایی دینی را نیز بخشی از پیام آیه می‌داند. علاوه بر آن، خداوند در اوایل سوره بقره باتقویان را کسانی می‌داند که به آنچه بر پیامبر اسلام نازل شده، ایمان بیاورند. این سخن به معنای اعتقاد به «انحصارگرایی» یا نفی هر گونه حقانیت و رستگاری در ادیان و مذاهب دیگر نیست، بلکه به نظر می‌رسد می‌توان ضمن عدم تحمیل یک عقیده و روش خاص، سایر ادیان را نیز حاوی درجاتی از حقانیت، نجات و رستگاری دست‌کم برای پیروان آن ادیان دانست.

۱۱.۷ یکی از مواضعی که ودود، آیات قرآن را مختص مکان، زمان و زبان عربستان قرن هفتم می‌داند، تفاسیری است که او در بحث توصیفات قرآن از بهشت، ارائه می‌کند. وعده‌های قرآن متناسب با مراتب مختلف کمالات انسانی و مناسب با گرایش‌های نوع بشر است؛ لذا چنین وعده‌هایی دور از شأن انسان نیست. چنانکه خداوند با آن‌ها که کمالات بیشتری دارند، سخن از نیل به لقاء و رضایت الهی می‌گوید و یا وعده همنشینی انبیاء و صالحین را به آن‌ها می‌دهد؛ خداوند در آیه ۱۳ سوره نساء می‌فرماید: «وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا». در کنار چنین وعده‌های متعالی، نمی‌توان بسیاری از انسان‌ها را که کمالات کمتری دارند فراموش کرد؛ لذا با توجه به گرایش‌های عمومی نوع بشر که مشتاق امور ظاهری هستند، وعده‌های ظاهرگرایانه نیز در قرآن وجود دارد. علاوه بر اینکه، «حورالعین» وعده‌ای مردانه نیست؛ «حور» جمع «حوراء» و «احور» به کسی گفته می‌شود که سیاهی چشمش کاملاً مشکی، و سفیدی آن کاملاً شفاف باشد، و یا به طور کلی کنایه از جمال و زیبایی کامل است؛ چراکه زیبایی بیش از هر چیز در چشم انسان تجلی می‌کند، و به این ترتیب، کلمه «حور» بر مذکر و مونث هر دو اطلاق می‌شود، و مفهوم گسترده‌ای

دارد که همه همسران بهشتی را شامل می‌شود؛ همسران زن برای مردان با ایمان و همسران مرد برای زنان مومن. ممکن است در اینجا این پرسش مطرح شود که آیاتی مانند «وَ كَوَاعِبَ أَثْرَابًا» (نبا: ۳۳) را چگونه باید تبیین کرد؟ در صدر سخن به تفاوت پاداش‌ها متناسب با تفاوت در درجات کمال انسان‌ها اشاره کردیم. اگر چه غالب مفسرین پیام این آیه را همسانی و جوانی حوریان بهشتی در نظر گرفته‌اند، اما واضح است که این تعبیر را نمی‌توان فراجنسیتی و مشترک میان مردان و زنان دانست. جالب است که ودود در مباحث متعدد خود حول مفاهیم جنسیتی قرآن به این آیه و آیات مانند آن اشاره‌ای ندارد.

۸. نتیجه‌گیری

ودود انسان‌ها را در آفرینش برابر می‌داند و با استفاده از آیات قرآن، آموزه‌های رایج مسیحیت مانند «خلق زن از پهلوی مرد»، «گناه نخستین»، «زن به عنوان آغازگر و وسوسه‌گر گناه»، «هبوط انسان به دلیل گناه»، «برتری مرد بر زن» را رد می‌کند و با تأکید بر نظام زوجی آفرینش، ضرورت وجود و ارزش هستی‌شناختی و معنوی زن و مرد را برابر می‌داند. انگاره‌ی ودود از انسان، متأثر از انگاره‌ی او در مورد «خدا» و «توحید» است، لذا انسان را موجودی با دو بعد «زنانگی» و «مردانگی» می‌داند که باید در حفظ و برقراری تعامل بین هر دو بعد بکوشد. یکی از لوازم دو بعدانگاری انسان، مشروعیت‌بخشی به گرایش‌ها و تمایلات جنسی مختلف است که ودود ضمن تصریح به این مطلب، آن را نشان از «جهانشمول بودن» و «تکثرگرایی» در دین اسلام می‌داند. از نظر او اسلام برای آنکه جهانی بودن خود را اثبات کند نه تنها مردانگی و زنانگی، بلکه گرایش‌های جنسی، دینی، مذهبی و سایر تکثرات را دربرمی‌گیرد. با وجود این کثرت‌ها، رسالت همه‌ی انسان‌ها در دنیا، «اقامه‌ی عدالت» است و در این راستا انسان‌ها اعم از زن و مرد باید با یکدیگر «روابط معاوضه‌ای» داشته باشند؛ یعنی هیچ‌کسی خود را برتر از دیگری نداند و هیچ نقشی انحصار جنسیتی نداشته باشد و امکان اشتغال و نقش‌آفرینی زنان در مشاغل حکومتی و قانون‌گذاری وجود داشته باشد تا عمل به تقوا برای زنان و مردان ملاک یکسانی داشته باشد. در نهایت انسان‌ها وارد دنیای آخرت می‌شوند و بدون توجه به جنسیت و صرفاً بر اساس عمل، جزاء یا سزاء دریافت می‌کنند. بنابراین تعابیر جنسیتی در مورد پاداش‌های آخرت، به دلیل محدودیت‌های زمانی، مکانی و زبانی عربستان قرن هفتم است که نیازمند «تفسیر هرمنوتیکی» با محوریت «پارادایم توحیدی» و «زنانه‌نگری» است.

انگاره‌ی ودود از انسان با نقدهای فراوانی روبه‌روست که به فراخور بحث، به یازده مورد از آن‌ها اشاره کردیم. به طور خلاصه می‌توان گفت جزئی‌نگری، تفسیر به رأی، منفعت‌طلبی نظری، متوسل شدن به تمثیل به جای برهان، ابهام در بیان، موضع‌گیری بر خلاف آگاهی‌های فطری، تکیه به مقدمات غلط و... از جمله‌ی این انتقادات است.

پی‌نوشت‌ها

۱. آنچه بیان شد، شرح بسیار مختصری از روش آمنه ودود بود، با توجه به اهداف مقاله حاضر تفصیل این روش مجال دیگری می‌طلبد. برای اطلاع بیشتر می‌توان به فصل دوم از رساله دکتری زیر مراجعه کرد:

فرجی، شبنم (۱۴۰۳). بررسی انتقادی انگاره‌های «خدا» و «انسان» در تفاسیر فمینیستی از قرآن: با تکیه بر آرا آمنه ودود و لاله بختیار»، مدرسه عالی شهید مطهری (ره) تهران، استاد راهنما: رسول رسولی‌پور.

۲. این پروژه برای بنیاد آرکوس در سال ۲۰۱۸ به پایان رسید. ودود در همین زمان به اندونزی مهاجرت کرد و در دانشگاه ملی اسلامی اندونزی مجوز راه اندازی یک مرکز مطالعات با موضوع «الهیات اسلامی درباره کوئیرها یا دگرباشان جنسی» را گرفت و از آن پس تحقیقات خود را به این موضوع اختصاص داد.

۳. از نظر ودود ریشه‌های این بحث در آثار قبلی او قابل ردیابی است، اما بخش زیادی از آن آثار هم در دام دو قطبی جنسیتی آشتی‌ناپذیر افتاده‌اند. حتی در طرح «پارادایم توحیدی» آگاهانه تلاش کرده که از آن فراتر برود؛ اما این اتفاق به زمان و سرمایه‌گذاری بیشتری نیاز داشت تا بتواند انسجام لازم را پیدا کند.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

علمی، محمدجعفر، «بررسی و نقد نظریه فضل‌الرحمن در بازسازی اجتهاد در دین». مجله علوم سیاسی، بهار ۱۳۸۶، دوره ۱۰، شماره ۳۷، صص ۷۱-۱۲۴.

نجفی، روح الله، (۱۳۹۵). بررسی عمومی بودن زوجیت موجودات بر اساس آیات ۳ رعد و ۴۹ ذاریات، مجله مطالعات تفسیری، سال هفتم، شماره ۲۸، صص ۱۶۳-۱۷۸.

ودود، آمنه، (۲۵ ژانویه ۲۰۲۱)، مصاحبه با سوفیا رحمان با عنوان: واکاوی ایده‌ی خدای مذکر و گذر از دو قطبی جنسیتی، قابل دسترس در: <https://www.aparat.com/v/10S3j>

بررسی انتقادی انگاره «انسان» ... (شبیم فرجی و رسول رسولی پور) ۴۴۹

Abou el fazl, Khaled (2001). *Speaking in god's name, Authority and women*. London: Oxford.

De Beauvoir, Simone (1997), *The Second sex*, Publisher: Vintage, New York

Rahman, Fazlur (1982). *Islam & Modernity. Transformation of an intellectual tradition*. Chicago: University of Chicago press.

Wadud, Amina (1999). *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. New York: Oxford University Press.

Wadud, Amina (2008). *Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam*. Oxford: Oneworld Publications.

Wadud, Amina (2009). *Islam Beyond Patriarchy Through Gender Inclusive Qur'anic Analysis*, Wanted: Equality and Justice in the Muslim Family

Wadud, Amina (1995). *Towards a Qur'anic Hermeneutics of Social Justice: Race, Class and Gender*, Journal of Law and Religion, Vol. 12, No. 1 (1995 - 1996), pp. 37-50, Cambridge University Press

Wadud, Amina, <https://aminawadud.com/>